

800 ГОДИНА СРПСКЕ МЕДИЦИНЕ

Српско лекарско друштво

Београд
2018

УЧЕШЋЕ ЖЕНА У САНИТЕТИМА ВОЈНИХ ОДРЕДА У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ 1941–1944

Љубинка Шкодрић

У ратовима током 19. века¹ јача улога жена као санитетског особља, да би почетком 20. века у Сједињеним Америчким Државама и Великој Британији отпочело формирање посебних војних служби и корпуса са женским медицинским особљем.² Женске војне службе које су уведене током Првог светског рата углавном су по окончању сукоба распуштене. У Великој Британији су женски помоћни одреди уведени поново 1938. године, а у САД тек 1941. непосредно пре ступања у рат. Током Другог светског рата око 800.000 совјетских, 500.000 британских и 200.000 америчких жена служило је углавном у помоћним војним одредима.³

Традиционални оквири женског деловања на националном плану и давање доприноса српској националној интеграцији били су оличени и у настојањима појединих жена и женских друштава да помогну у ратним напорима. Још у време српско-турских ратова 1876–1878 и српско-бугарског рата 1885. године, *Београдско женско друштво* је формирало своју болницу, а његове чланице радиле су као болничарке.⁴ Ову праксу преузеле су и чланице *Кола српских сестара* оснивањем своје болнице током Балканских ратова, а затим и током Првог светског рата.⁵ Значајан је био и допринос лекарки, при чему су Драга Љочић и Марија Фјодоровна Сиболд биле једине жене лекарке у војном санитету Србије у другој половини 19. века. Уочи Балканских ратова у Србији је деловала 21 лекарка и све су оне биле обухваћене општом мобилизацијом, али нису слате

1 Рад је део докторске дисертације „Положај жене у окупираној Србији 1941–1944“ одбрањене 2015. године на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

2 Јованка Шарановић, *Жена у одбрани – од традиционалног до савременог*, Београд 2006, 35.

3 Martin Brayley, *World War II Allied Women's Services*, London 2001, 52.

4 Италијански добровољац Ђузепе Барбанти-Бродано био је 1876. године фасциниран активношћу и упућеношћу београдских жена: „Жене не изостају у овој утакмици пожртвовања: дале су прилог у новцу и стварима, а сада лично служе у амбулантама или у болничким магацинима. Данас сам имао прилику да видим неколико болница у којима су српске жене, напустивши тренутно своја огњишта, постале милосрдне сестре. Не можете замислити са каквом мирношћу, одрешитошћу и радошћу слушају лекаре да би ублажиле болове рањеницима!“ – Ђузепе Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини* 1876, Београд 1958, 94–95.

5 У болницама је током Првог светског рата од епидемије тифуса страдао један број чланица *Кола* укључујући председницу Љубицу Луковић и сликарку Надежду Петровић. Делфа Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић, Београд 2012, 12.

у борбене редове, већ су углавном постављане за управнице резервних војних болница при чему се често дешавало да буду једини лекари у граду или округу.⁶

С обзиром на почетак Другог светског рата, осим активности везаних за женско право гласа, *Алијанса женских покрета* деловала је и у циљу припреме жена за учешће у рату. Путем часописа *Жена данас* током 1939. упућивани су позиви девојкама да се уписују на курсеве за болничарке, а лист је објавио и предавање др Лазара Генчића „Улога жене у будућем рату“, којим је апеловано да се изврши обука што већег броја болничарки.⁷ Представнице *Женског покрета* из Новог Сада предлагале су маја 1939. да се ова организација стави на располагање Министарству војске и морнарице ради организовања женских одреда који би за време рата штитили децу и цивилно становништво од напада из ваздуха, а у Београду је током 1939. деловало око 20 курсева за обуку болничарки.⁸ Посебно је био значајан ангажман лекарки, међу којима су се поједине, попут Јулке Пантић, придруживале војним одредима и покушавале да се ангажују у Априлском рату 1941. године.⁹

У окупираној Србији женско медицинско особље било је ангажовано у оквиру здравственог система и подвргнуто посебном режиму рада. Лекарке су од септембра 1942. биле укључене у обавезан рад пошто је „Уредбом о обавезном раду лекара“ предвиђен обавезан рад свих лекара без разлике у полу, с тим да се на рад могу позивати и лекари старији од 70 година и лекарке са децом испод 18 година, пре свега у циљу помагања у сузбијању епидемија.¹⁰

Осим ангажовања у оквиру постојећих здравствених установа у окупираној Србији, посебан допринос жене су имале у санитарским службама покрета отпора, али су равногорски и народноослободилачки покрет имали различите погледе и праксу у погледу њиховог ангажовања.

У равногорском покрету веома мали број жена је учествовао у борбеним акцијама, док је одређен број њих био активан у пословима санитета, курирским и обавештајним активностима, али је њихов потенцијал био недовољно искоришћен. Током устанничких борби, значајну улогу у првој помоћи, нарочито током слома устанка имале су жене ангажоване као добровољне болничарке. Припадници равногорског покрета су ангажовали своје најближе рођаке за покрет, па је сестра Звонимира Вучковића, касније команданта Првог равногорског корпуса, на његову иницијативу позвана да се стара о рањеницима.¹¹ Крајем 1943. Никола Калабић, командант Горске гарде је предложио за одликовање сестру

6 Vera S. Gavrilović, *Žene lekari zu ratovima 1876–1945. na tlu Jugoslavije*, Beograd 1976, 21.

7 *Жена данас*, бр. 20, март 1939.

8 Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd 1978, 405.

9 Милорад Радојчић, *Др Милош Миша Пантић. Лекар и револуционар*, Ваљево 2016, 124.

10 „Уредба о обавезном раду лекара“, *Обнова*, бр. 355, 1. септембар 1942.

11 Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, Крагујевац 2001, 270.

болничарку корпусног завојишта Горске гарде Вукосаву Павлицу.¹² У јануару 1944. од стране делегата Врховне команде за Србију Мирослава Трифуновића предложене су за одликовање и три жене за заслуге у помагању и снабдевању покрета.¹³ Рад и испомоћ четничким болницама за поједине жене представљао је спас од даљих прогона и репресалија. У Првом шумадијском корпусу у септембру 1944. је једна ухапшена комунисткиња укључена у састав болнице да би се избегло извршење смртне казне на коју је требало да буде осуђена, што би наишло на осуду пошто је имала троје мале деце.¹⁴ Ради шивења и крпљења одеће биле су задржане и жене које су јуна 1944. пуштене из јагодинског затвора.¹⁵

Доживљаван као мушки и војни, равногорски покрет је улагао мало напора да ангажује жене. Након више од две године постојања равногорског покрета, у њега су почели да продиру ставови да жене не смеју бити пасивни и неми посматрачи борбе, већ да могу да замене мушкарце у појединим пословима, нарочито болничарским. Неактивност жена, иако подстицана од стране покрета, почела је да се квалификује као егоизам и некултура, а навођени су позитивни примери активности британских и америчких, чак и немачких жена.¹⁶

Равногорски покрет тек крајем 1943. и почетком 1944. предузима планске мере за ангажовање жена. Врховна команда ЈВуО издала је *Упутство број 1 за организацију југословенске организације равногорки (ЈУОРА)*,¹⁷ која је формирана са циљем да обухвати и повеже све жене и женска друштва на националној основи.¹⁸ На тај начин је било предвиђено укључивање у равногорски покрет предратних женских друштва и организација, за које су биле одређене посебне секције са нумеричком ознаком према систему војничке организације покрета (*Коло српских сестара* – ЈУОРА 101; *Српска мајка* – ЈУОРА 201, *Кнегиња Зорка* – ЈУОРА 301, *Кнегиња Љубица* – ЈУОРА 401, *Женска секција „Фидака“* – ЈУОРА 501, *академски образоване жене* – ЈУОРА 601, *Мајка Јевросима* – ЈУОРА 701, *жене лекари* – ЈУОРА 801, *жене професори* – ЈУОРА 901, итд.).¹⁹

Током априла и маја 1944. долази до формирања *Женске равногорске организације санитета (ЖРОС)* која је за приоритет имала санитарску службу, али и подизање културне и националне свести у народу. Ова

12 ВА, Ча, 27-4-1 (Војни архив, Четничка архива)

13 ВА, Ча, 131-1-4

14 ВА, Ча, 33-4-32

15 ВА, Ча, 131-2-5

16 „Жена на пољу хуманости и народне културе“, *Глас Рудника – орган рудничког корпуса Слободних српских планина*, бр. 3, 10. јул 1943. ВА, Ча, 105-2-23

17 Сачувано је неколико примерака Упутства које је у различитим сачуваним верзијама другачије датирано, а датирање се креће у периоду од децембра 1943. до фебруара 1944. године.

18 Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Бенерала. Изабрани ратни списи*, I, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић, Београд, 1998, 166–170.

19 Београдска женска удружења добила су задатак да одаберу погодна лица преко којих ће ступити у везу са друштвима и организацијама у целој земљи.

организација налазила се, за разлику од ЈУОРА, у саставу војне организације. Правила ЖРОС-а су предвиђала да је реч о тајној и војној организацији под командом начелника санитета Врховне команде ЈВУО.²⁰ Чланица организације могла је бити свака женска особа старија од 15 година, под условом да је национално исправна. За чланице су одржавани санитарски курсеви и оне су окупљане у санитарске јединице које су припајане болницама. Чланице су носиле ознаку Црвеног крста на реверима и бере плаве боје, а поверенице трупа ЖРОС-а значку на береу са словима ЖРОС и на мишици леве руке извезену југословенску круну са знацима ЖРОС-а. Предвиђено је да свако село и град има своју организацију, за поверенице среза требало је постављати сестре нудиље или чланице са завршеним санитарским курсом, док је повереница за град требало да буде лекарка.

Као и у случају ЈУОРА, очекивано је да свако село формира своје органе ЖРОС-а који би координисали рад са референтима санитета надлежних бригада. ЖРОС је поред своје основне делатности – збрињавања рањеника, одржавао и приредбе за становништво.²¹ С обзиром на војни карактер организације, истакнуте улоге у њој добијале су жене које су од раније биле осведочене као сараднице и припаднице покрета, попут Јелене Ђорић и Vere Сарамандић.

Програм ЖРОС-а је штампан као брошура почетком августа 1944. и донео је значајне новине у погледу активности жена.²² Програмски задатак ЖРОС-а био је много шири од санитарског рада и предвиђао је већу активност жена у пропагандом раду, као и уопште у покрету. Наглашен је пре свега еманципаторски карактер ЖРОС-а, пошто је очекивано да се просветним и културним радом у народу жена уздигне на ниво жена у савезничким земљама и да „покаже да није инфериорнија од мушкарца у борби противу непријатеља“. Заступан је став да се жене на овај начин организују попут мушкараца и да тиме добијају могућност да изборе за себе одговарајуће место у новом друштву, као и да постану борци за националну идеју, докажу своју снагу и постигну афирмацију. Потенциран је став да је жена постала члан војне организације, да је добила та права и да их мора оправдати и на тај начин обезбедити равноправност са мушкарцима, са којима је изједначена у вршењу националне дужности. Понављање тврдње да је жени дато право да се бори и да је потребно да добијена права потврди и оправда, носило је доста сличности са актима народноослободилачког покрета по питању учешћа жена у одредима. Чак је и везаност и условљеност жене породицом схватана условно.²³

20 ВА, Ча, 19-7-12

21 Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнoгoрa-цa чачанског краја*, III, Чачак-Горњи Милановац-Краљево 2004, 246.

22 ВА, Ча, 19-7-16

23 „Члан ЖРОС је слободна жена, али ипак везана за своју породицу. Док је отаџбина зове, она оставља своју породицу, као и мушкарац, и када та дужност престане она се враћа својој драгој породици. Организација ЖРОС тражи здраву и јаку породицу: Али сентименталност породице не сме да одврати жену од њене дужности према своме народу.“ – Исто.

Иако је потенцирано право жене да се бори, њено учешће у војним операцијама није разматрано, већ је наглашаван пропагандни рад, виђен пре свега као делатност на културном, просветном и здравственом уздицању становништва. Санитет, мада је био основица организације и чак део њеног назива, није дошао до већег изражаја у програму, иако су као дужности били споменути брига о рањеницима, израда одеће и скупљање новчаних прилога. Од активности које су се односиле на санитет, приоритет је био хигијенско уздицање села.

Већ 16. маја Врховна команда је тражила извештај о формирању ЖРОС-а по реонима.²⁴ Током маја 1944. напоре су постојали одбори ЈУОРА и формирао се ЖРОС.²⁵ Формирање организација ЖРОС-а на општинском нивоу често је текло командно, без већег упуштања у карактер и смисао организације, већ уз наређење да се образују одбори и саставе спискови жена.²⁶ У мају 1944. Руднички корпус је извештавао да се девојке и младе жене обучавају болничарским пословима под руководством лекара.²⁷

За разлику од ЈУОРА, ЖРОС је имао значајну улогу у организовању санитарских и болничарских течајева, који су протицали много успешније и са мање сукоба и трвења у односу на пропагандни рад. Поједине санитарске екипе су истицале „дух, елан, иницијативу и стварни рад“ у својој организацији. Болница Рудничког корпуса имала је поред редовног особља, и девет екипа са 86 сестара „самарићанки“ које су биле оспособљене на курсевима.²⁸ Због истицања приоритета санитарске службе приликом формирања ЖРОС-а, у почетку су као најважније организационе личности узимане лекарке, жене које су већ биле чланице покрета, сестре нудиље и наставнице. Очекивано је да се на територији сваког батаљона оснује нудиљска школа где ће се ученице образовати да дају помоћ рањеницима, али и да врше пропаганду националних и равногорских идеја.²⁹

Брз развој ратних операција у другој половини 1944. омео је даљи развој ЖРОС-а, али су и након слома равногорског покрета у Србији женске организације наставиле са својом делатношћу. У моментима распада покрета, током фебруара 1945. планирана је реорганизација женске организације и захтевана израда списка свих жена и женског санитарског особља које се налазило у саставу равногорских снага.³⁰

За разлику од равногорског покрета који са закашњењем почео са активностима на придобијању жена, народноослободилачки покрет је од

24 ВА, Ча, 76-1-32

25 На територији авалског корпуса ЈУОРА је била организована по свим местима, док је ЖРОС био основан у посавском и грочанском срезу у потпуности. ВА, Ча, 54-4-16

26 ВА, Ча, 127-13-17

27 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, (Zbornik NOR-a), XIV-3, 619.

28 Исто, 230. ВА, Ча, 131-3-4

29 ВА, Ча, 131-1-47; ВА, Ча, 131-1-42

30 ВА, Ча, 19-7-9

самог стварања имао уз себе знатан број, пре свега, поборница комунистичке идеје, а затим и жена којима је приоритет био учешће у борби против фашизма. Још је међу југословенским добровољцима у Шпанском грађанском рату било 14 жена које су углавном деловале као санитарско особље.³¹

Иако је непосредно пред рат комунистичка организација успела да придобије велики број жена, одзив и учешће жена у народноослободилачким одредима били су велики, неочекивани и непланирани од стране комунистичког вођства, које је углавном предвиђало ангажовање жена током рата у партијској организацији и санитету. У складу са тим, Окружни комитет у Нишу је до августа 1941. основао четири женске санитарске групе.³² Сретен Жујовић, командант Штаба Народноослободилачких партизанских одреда Србије, је крајем јула изнео став да је одредима потребно придодати жене болничарке, које би становале у селима у близини одреда и служиле као пункт за прихватање у одред, набавку хране и бригу о рањеницима.³³ Према извештајима Космајског одреда, овај предлог се није показао као добро решење. У овом одреду је током септембра било седам жена које су биле распоређене по четама, пошто се показало као лоша пракса да буду распоређене у кућама по селима и дешавало се да у критичним тренуцима, посебно у случају сукоба, буду избациване из кућа и остављене без заштите. Поред тога, истичан је њихов допринос културно-просветном и санитарском раду.³⁴

Према појединим подацима, командант Првог шумадијског одреда Милан Благојевић се противио пријему жена у одред, иако су се у њему налазиле три жене, а партизанским одредима током јула 1941. прикључила се и његова супруга. Ни Окружни комитет у Чачку није на почетку устанка био сагласан са упућивањем жена у одреде.³⁵ Благојевић је покушао да настави политику изоловања жена у санитарској служби. Број жена које су као борци учествовале у Космајском одреду нарастао је на 12, али је Благојевић током октобра преузимајући руковођење овим одредом, њима доделио друге задатке – четири је распоредио на санитарски рад у засебно организованом пункту, а остале упутио у Посавски одред.³⁶ Др Јулка Мештеровић је септембра 1941. покушавала да одбије пријем сеоских девојака за болничарке изговарајући се и противљењем припадника штаба одреда.³⁷ И у Беличком одреду је постојала тежња да се жене, упркос њиховој жељи да буду борци, ангажују у раду санитета.³⁸

31 Август Лешник, „Крв и живот за слободу” – југословенски интербригадисти у Шпанији 1936–1939”, *Војноисторијски гласник*, 1–2/2007, 21–50.

32 АС, Б-2, ПКС, 5 (Архив Србије, Централни комитет Савеза комуниста Србије)

33 *Dokumenti centralnih organa KPF, NOR i revolucija 1941–1945*, I, 173.

34 *Зборник НОР-а*, I-20, 52.

35 ИАБ, МГ-18 (Историјски архив Београда, Мемоарска грађа)

36 *Зборник НОР-а*, I-20, 109.

37 „Зар си решила да се мучиш? Теби бар није нужда. Шта ћеш да се потуцаш од села до села, од шуме до забрана. А и другови из штаба нису за то да примамо девојке. Теби не прети опасност. Иди кући.” – Јулка Мештеровић, *Лекарев дневник*, Београд 1968, 62.

38 *Зборник НОР-а*, I-20, 90.

У прогласу који је Ваљевски одред средином септембра 1941. године упутио женама, оне су позиване на давање доприноса отпору, али иако је истицано да има оних које су ступиле у оружане и у редове болничарки, нагласак је стављан на упућивање мушкараца у борбене редове, док је очекивано да жене преузму бригу о кући и снабдевању.³⁹ Присуство жена у народноослободилачким одредима, упркос недовољно јасној политици, постајало је све веће. Жене су у највећој мери ангажоване на споредним пословима, пре свега на раду у санитету и кухињи, али је постепено та њихова активност прерасла у борачке дужности. У Ужицу су *Вести* донеле чланак о младим партизанкама за које је истицана не само спремност, већ доказана способност да буду болничарке и борци.⁴⁰ У устанку су чак и жене задужене за санитет, попут Савете Јаворине, обучаване у руковању пушком, учествовале у борбама, али и у пропагандном раду и држању зборована.⁴¹ У Посавском одреду на раду у болници нашла се и болничарка Борка Демић, учесница у Шпанском грађанском рату.⁴² Осим тога, у устанку у Србији је активно учествовало десет лекарки, при чему су Јулка Мештеровић и Станојка Ђурић биле санитетски референти посавског и ваљевског одреда.⁴³

Развојем устанка јачале су супротности народноослободилачког и равногорског покрета и све више долазиле до изражаја нарастајући до те мере да су, на уштрб међусобног непријатељства, потиснуле свест о потреби борбе против заједничког непријатеља. Сарадња која је успостављана током августа, била је током септембра и октобра нарушена, да би почетком новембра неспоразуми са четничким снагама прерасли у отворени сукоб, у коме су међу првима страдале жене у партизанским одредима. Приликом транспорта партизанских рањеника са медицинским особљем четници су код Мионице ухватили, а потом стрељали 33 особе, укључујући 17 жена, углавном болничарки.⁴⁴ Убиство болничарки је коришћено у пропагандне сврхе. Народнаослободилачка пропаганда је истицала да су те жене силоване и масакриране о чему су писала и ретка штампана гласила партизанских одреда у Србији 1942, нарочито када је реч о страдању 17 болничарки.⁴⁵ Ова убиства су додатно оптеретили четничко-партизанске односе, а представљала су и једну од основа послератне оптужнице против Драгољуба Михаиловића.

39 Исто, I-2, 137-139.

40 „Посета нашим партизанкама“, *Вести*, бр. 6, 8. октобар 1941.

41 1941-1942 и *svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe*, II, Београд 1975, 538.

42 ИАБ, МГ-370

43 У устанку у Србији су биле активне и лекарке: Наталија Шимченко, Сидонија Липман, Тамара Гаврилова, Лота Ејдус, Фрида Гутман, Видосава Јанковић-Николић, Ракеља Мићић Леви и Ружица Колб. Од овог броја, њих шест је страдало током рата и није дочекало крај окупације. V. Gavrilović, *n.d.*, 60-61.

44 Петар Ристановић, „Ужичка република у мемоаристици“, *Војноисторијски гласник*, 2/2011, 108-135, 131.

45 Милун Раонић, „На Крушику 27. новембра 1941. године“, *Ужички зборник*, 10/1981, 241-262, 246.

Зборник НОР-а, I- 4, 200-201.

За разлику од неодлучности по питању пријема жена у одреде током устанка, криза партизанског покрета током 1942. утицала је на промену опште политике пријема жена у одреде. Већ у фебруару 1942. Јосип Броз је констатовао велике успехе народноослободилачког покрета када су у питању жене, сматрајући да се оне могу искористити да се код њихових мужева сузбије утицај четничке пропаганде, као и да се обезбеди помоћ одредима. У писму које је упутио Едварду Кардељу и Иви Лоли Рибару, Јосип Броз је констатовао да има више захтева жена да иду у одреде и да је решено да се оне примају не само као болничарке, већ и као борци.⁴⁶ И поред ове одлуке, жене су у највећој мери ангажоване на пословима санитета. Према биографским подацима из публикације *Жене Србије у НОБ*, од 521 жене која је учествовала у народноослободилачким одредима, 32 (6,1%) биле су борци, 85 (16,3%) вршило је партијске функције у одредима (политичке комесарке, заменице политичких комесара, чланице полит одела), а највећи број, њих 116 (22,2%) биле су болничарке. Слична ситуација је била и код главнине партизанских снага. Од жена које су учествовале у бици на Сутјесци највећи број њих био је на дужностима болничарки (1.434), а затим бораца (1.179), али су биле и на функцијама политичких делегата водова (88), референата санитета (43), заменица политичких комесара чета (22).⁴⁷

Рад у санитету често је захтевао велике напоре, од сталних покрета, превијања болесника, њихове евакуације и старања о њима, нарочито у тренуцима када су рањеници очекивали или захтевали посебну пажњу или третман у периодима оскудице лекова и уопште санитетског материјала и хране. Услед тога, поједине болничарке нису биле спремне и кадре да истрпе додатне напоре и дешавали су се случајеви занемаривања рањеника или чак њиховог остављања.

Често се дешавало да партизанске јединице у борбама не воде рачуна о покрету болнице са рањеницима која их је успорено пратила, као и да овај део одреда буде напуштен од стране свог борбеног дела. У том смислу били су угрожени и изложени страху не само рањеници, већ и болничарке које су се кретале са њима. Учесталост ових појава утицала је на закључак да многе жене избегавају да раде у болници управо због ранијих искустава и страха да ће бити напуштене и остављене саме са рањеницима.⁴⁸

Жене су као болничарке морале да учествују у страшној одлуци да оставе рањенике. Приликом повлачења из Ужица 1941. велики број рањеника остављен је на Златибору и препуштен немилости окупатора.⁴⁹ Остављени рањеници, изложени безнадежној ситуацији покуша-

46 АЈ, ЦК КПЈ, 1942/82 (Архив Југославије, Централни комитет Комунистичке партије Југославије)

47 Viktor Kučan, „Sutjeska – dolina heroja. Žene borci (prvi deo)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1988, 205-247, 213.

48 *Dokumenti centralnih organa...*, IX, 270.

49 На Златибору су немачке снаге стрељале 93 рањеника, а 25 пребацили у Ужице па их касније побили. Према појединим подацима тада су убијене и једна лекарка, једна болничарка и две партизанке. – Венцеслав Глишић, „Жене ужичког краја у устанку 1941. године“, *Ужички зборник*, 1/1972, 193-210, 207.

вали су задњим напорима снаге да се повуку, а велики број њих је своје огорчење и очај искаљивао на болничаркама увредама и грдњама, оптужујући их за несавесност.⁵⁰ Болничарке су нарочито током борби на Сутјесци биле суочене са страшном моралном дилемом пошто су рањеници о којима су се старале били остављани, а оне су биле у директном контакту са њима и изложене њиховим преклињањима и очају.⁵¹ Дразу борбе је појачавала родбинска повезаност многих припадника народноослободилачких одреда који су били присиљени да остављају рањене мужеве, жене, сестре, браћу или да буду сведоци њиховог страдања. Након битке, посебно се повело питање држања и стручности болничарки.⁵²

У окупираној Србији, често под околностима прогона, партизанске снаге нису имале могућности да са собом носе рањенике, већ су углавном прибегавале њиховом прикривању на терену што је знало да има кобне последице. Користећи природна склоништа рањеници су прикривани и остављани, изложени жеђи и глади, као и неадекватним санитарским условима док се њихови саборци не би вратили по њих. У веома тешкој ситуацији при томе биле би болничарке које су остављане да се старају о рањеницима.

Рањени мушкарци и жене морали су често да издрже хируршке захвате без анестезије и да се убрзо након тога излажу напорима. Вера Младеновић, рањена припадница Расинског одреда, сакривена је 1944. са групом рањеника на планини Радан, по које су саборци дошли након 11 дана када је велики број њих већ преминуо. Рањеници су патили од жеђи и глади, а ране су им се уцрвљале тако да је Младеновићева буквално лежала на гомили црва.⁵³ Крајем јула 1944. Драгутин Кесеровић, командант равнорске Расинско-топличке групе корпуса, је заробио групу рањеника који су склоњени у пећину у којој су 14 дана били готово без хране. Током боравака дошло је до наглог погоршања стања рањених који се „више нису могли сматрати живим бићима“.⁵⁴

Санитет у партизанским одредима на територији окупиране Србије није био довољно цењен међу осталим борцима, а омаловажаван је и због великог броја жена које су учествовале у његовом раду; сматрано је

50 „Псовали смо их и вређали што су нас оставили. Другарицама смо говорили да су пошле у партизане да би могле да обуку панталоне и томе слично, а не да помогну рањеним друговима.“ – Vita Cvetković, *Lečenje ranjenika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1978, 134.

51 Миљуша Јовановић је оставила о томе сећање: „То је била велика жалост, вриска, кад каже 'другарице', ја бих тада заплакала наглас, 'другарице, не остављај ме!'“ Борци су се чак жалили да су им се рањеници „страховито прилијепили“, као и да је њиховим остајањем иза одреда непријатељ откривао њихово кретање. ВА, НОВЈ, 13-6-14 (Војни архив, Народноослободилачка војска Југославије)

52 Вођена је истрага о судбини болнице током окршаја и посебно је покренуто питање одговорности Миљуше Јовановић као команданта батаљона Болнице број 3. *Dokumenti centralnih organa...*, XI, 161.

53 АС, Б-129 (Архив Србије, Конференција за друштвену активност жена 1953–1967), Материјали редакције *Жене Србије у НОБ*.

54 *Nemačka obaveštajna služba - Zbirka dokumenata. Srbija*, VIII, Beograd 1956, 929.

да је то женски посао и коришћена фраза „шта санитар, то су жене“.⁵⁵ Слично је било и у осталим крајевима.⁵⁶ Потцењивање болничарки од стране борбеног дела одреда, поред тога што је нагонило жене да се потврђују и доказују у критичним ситуацијама, када су се излетале у борбену зону да би извукле рањенике, подстицало их је и да санитарску службу замене другом. Чак су према појединим сећањима жене преферирале улогу борца која је била више цењена и вреднована. Родољуб Чолаковић је забележио исповест партизанске болничарке која је три године била у партизанима, а чији је муж годину дана после ње ступио у партизана и већ је, за разлику од ње, имао чин официра.⁵⁷ Осим тога, и када су били мање стручни и мање искусни у односу на жене, мушкарци додељени на рад у санитар су очекивали да имају приоритет, чак су и протествовали због подређеног положаја у односу на искусније жене задужене за вођење болница.⁵⁸ Значај жена у партизанском санитару одразио се приликом њихове замене мушкарцима у санитарским службама што је изазивало негодовање током 1944. и 1945. уз констатације да болничари „још нису достигли другарице, које су сменили, нарочито у погледу пожртвованости, храбрости и оданости у свом послу“.⁵⁹

Судбина партизанских болничарки била је отежана чињеницом да су представљале лаку жртву и за пацијенте, али и за руководство одреда.⁶⁰ Болничарке су деловале у сенци јунаштва рањених другова, биле су њихова потпора и често су морале да подносе искаљивање њиховог незадовољства, проводећи рат без довољног признања за сопствене заслуге, које нису биле занемарљиве.⁶¹ Осим тога болничарке су често биле принуђене да врше више дужности истовремено и углавном нису постојале границе између жена бораца и болничарки, већ су оне обављале оба ова посла.

Присуство жена у одредима вероватно је омогућавало да јединице буду отвореније и мање огрубеле. Иако је оштрина партијске дисциплине утицала на ублажавање емотивне слабости приписиване женском роду, посебну улогу у одредима имао је лик болничарке. Идеал брижне и пожртвоване болничарке је доприносио наклоности и поверењу рањених и болесних бораца. Лекарке и болничарке су идеализоване као

55 АС, Ђ-79 (Архив Србије, Антифашистички фронт жена Србије - Главни одбор 1945-1953)

56 Референт санитета при Врховном штабу је констатовао да је услед „накарадног става неких другова према болничаркама“ долазило до њихових неоправданих излагања опасним ситуацијама и погибија у циљу доказивања ВА, НОВЈ, 13-7-47

57 Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, II, Београд 1956, 794.

58 Драгојло Дудић, *Дневник 1941*, Београд 1945, 237.

59 Вита Цветковић, *Освајале су право да се боре*, Београд 1979, 196.

60 „На болничарке су сви знали да се окоме; и здрави и болесни, и рањеници и тифусари и опорављени, па често и лечници, а и другови руководиоци.“ – Стана Џакула-Нидовић, *Жене борци НОР-а Седме банијске ударне дивизије 1941-1945*, Београд, 1995, 81.

61 „Многи од нас не би данас били живи да су партизански болничари били само мушкарци...А нико не би био срећан да му је написана похвала: „Храбар је и пожртвован – као партизанка!“ – Mirko Tepavac, *Moj Drugi svetski rat i mir. O ratu posle rata. Autobiografski zapisi*, Zagreb 2012, 133.

херојске и несебичне спаситељке немоћних које су у суровост борбе уносили хуманост.⁶² Осим тога, партизанке су уносили хуманост у свакодневни живот војних јединица, а њихови команданти су као њихове врлине углавном истицали пожртвованост, неустрашивост, издржљивост, сналажљивост, оданост, скромност, осећајност и хуманост.⁶³

СТИЦАЊЕ ПРВИХ ЧИНОВА ТОКОМ 1943. представљало је конкретно сведочанство озбиљности учешћа жена у одредима и односа према њима. Ипак, значајан показатељ положаја жена била је чињеница да чинове нису добиле жене ангажоване на командним положајима, већ оне ангажоване у санитету попут Саше Божовић, Јулке Мештеровић, Станојле Ђурић и Фриде Гутман. *Жена данас* је новембра 1943. донела чланак „Прве жене официри“ наводећи имена 13 жена које су добиле официрске чинове. Чин потпуковника додељен је Јулки Мештеровић, две жене (Олга Дедијер и Лујза Пилхер) добиле су чинове мајора, а још четири лекарке проглашене су за капетане и једна за поручника. Осим лекарског особља, ниже чинове добило је још пет жена које су биле борци.⁶⁴

Са приближавањем окончања ратних сукоба, све више је до изражаја долазила тежња да се жене из састава народноослободилачких одреда прво потисну у санитет, а затим и потпуно из састава војних јединица. У првомајском прогласу 1944. Покрајински комитет СКОЈ-а за Србију посебно се обратио девојкама, али су поред истицања примера учешћа жена у борбама оне позиване да се обучавају за болничарке и радом у позадини помажу и замењују браћу која се налазе на фронту.⁶⁵ Окружни комитет у Лесковцу је септембра 1944. издавао упутства да се жене упућују на санитетске курсеве, а не у војне одреде.⁶⁶

Демобилизација жена вршена је од 1944. искључивањем жена из борбених редова, пошто се војска већ могла ослонити на мушке регруте и преобликовати из герилске у регуларну војску.⁶⁷ Током 1944. започело је и повлачење болничарки из борбених јединица и слање на рад у болнице или на политичке дужности. Током 1945. прављени су спискови жена које желе да иступе из војске, а затим је у августу донет Закон о демобилизацији старијих годишта обвезника, жена и хранилаца у ЈНА и Морнарици по коме је ова лица, осим неопходно потребних, било потребно отпустити током наредна два месеца.⁶⁸

Отпуштање жена из војних одреда сведочи да је њихов пријем био само привремен и производ неопходности и наметнутих околности. Иако су партизанке чиниле више од 12% војних припадника, жене су у

62 Barbara N. Wiesinger, „Participacija žena u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945. Jedna feministička perspektiva“, *Pro Femina*, br. 40–41, 2005/2006, 208–225, 210.

63 Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd 1996, 139.

64 „Прве жене официри“, *Жена данас*, бр. 32, новембар 1943.

65 *Centralni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije (CK SKOJ) 1941–1945*, rukopis, IV, 791.

66 АС, Ђ-14 (Архив Србије, Окружни комитет КПЈ Лесковац 1941–1947), 122

67 Barbara N. Wiesinger, „Rat partizanki. Žene u oružanom poturu u Jugoslaviji 1941–1945“, *Historijska traganja*, 4/2009, 201–226, 216.

68 ВА, НОВЈ, 7126-9-13; ВА, НОВЈ, 715V-2-9; ВА, НОВЈ, 60в-1-41

послератној југословенској војсци до 1947. остале тек симболично заступљене када је њихово учешће спало на 0,3% и то углавном у администрацији и санитету.⁶⁹ По завршетку ратних сукоба, када је потреба за њиховом делатношћу смањена, извршено је и потискивање жена из састава војног санитета.

Извори и литература

Необјављени извори

Архив Србије, Антифашистички фронт жена Србије – Главни одбор 1945–1953
Конференција за друштвену активност жена 1953–1967
Окружни комитет КПЈ Лесковац 1941–1947
Централни комитет Савеза комуниста Србије
Историјски архив Београда, Мемоарска грађа
Архив Југославије, Централни комитет Комунистичке партије Југославије
Војни архив, Четничка архива
Народноослободилачка војска Југославије

Објављени извори

Ђузепе Барбанти-Бродано, *Гарибалдинци на Дрини 1876*, Београд 1958.
Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, Крагујевац 2001.
Dokumenti centralnih organa KPJ, NOR i revolucija 1941–1945, I–XI.
Драгојло Дудић, *Дневник 1941*, Београд 1945.
Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, (*Zbornik NOR-a*), I–XIV.
Делфа Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић, Београд 2012.
Јулка Мештеровић, *Лекарев дневник*, Београд 1968.
Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Генерала. Изабрани ратни списи*, I, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић, Београд, 1998.
Mirko Тепавас, *Moј Drugi svetski rat i mir. O ratu posle rata. Autobiografski zapisi*, Zagreb 2012.
Centralni komitet Saveza komunističke omladine Jugoslavije (CK SKOJ) 1941–1945, rukopis, IV.
Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, II, Београд 1956.

69 Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*, Београд, 2011, 52.

Nemačka obaveštajna služba – Zbirka dokumenata. Srbija, VIII, Beograd 1956.

1941–1942 u svedočenjima učesnika narodnooslobodilačke borbe, II, Beograd 1975.

Штампа и периодика

Вести

Жена данас

Обнова

Литература

Neda Božinović, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*, Beograd 1996.

Martin Brayley, *World War II Allied Women's Services*, London 2001.

Barbara N. Wiesinger, „Participacija žena u narodnooslobodilačkom ratu 1941–1945. Jedna feministička perspektiva“, *Pro Femina*, br. 40–41, 2005/2006, 208–225.

Barbara N. Wiesinger, „Rat partizanki. Žene u oružanom poturu u Jugoslaviji 1941–1945“, *Historijska traganja*, 4/2009, 201–226.

Vera S. Gavrilović, *Žene lekari u ratovima 1876–1945. na tlu Jugoslavije*, Beograd 1976.

Венцеслав Глишић, „Жене ужичког краја у устанку 1941. године“, *Ужички зборник*, 1/1972, 193–210.

Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја*, III, Чачак-Горњи Милановац-Краљево 2004.

Jovanka Kecman, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd 1978.

Viktor Kučan, „Sutjeska – dolina heroja. Žene borci (prvi deo)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1988, 205–247.

Август Лешник, „Крв и живот за слободу – југословенски интербригадисти у Шпанији 1936–1939“, *Војноисторијски гласник*, 1–2/2007, 21–50.

Ivana Pantelić, *Partizanke kao građanke. Društvena emancipacija partizanki u Srbiji 1945–1953*, Beograd, 2011.

Милун Раонић, „На Крушику 27. новембра 1941. године“, *Ужички зборник*, 10/1981, 241–262.

Милорад Радојчић, *Др Милош Миша Пантић. Лекар и револуционар*, Ваљево 2016.

Петар Ристановић, „Ужичка република у мемоаристици“, *Војноисторијски гласник*, 2/2011, 108–135.

Vita Svetković, *Lečenje ranjenika u Srbiji 1941–1944*, Beograd 1978.

Вита Цветковић, *Освајале су право да се боре*, Beograd 1979.

Стана Цакула-Ницовић, *Жене борци НОР-а Седме банијске ударне дивизије 1941–1945*, Beograd, 1995.

Јованка Шарановић, *Жена у одбрани – од традиционалног до савременог*, Beograd 2006.